

Knygų lentynoje

VOKIEČIŲ ORDINAS: SENA IR NAUJA

Rec.: Boockmann H. Vokiečių ordinas. Dvylika jo istorijos skyrių (iš vokiečių k. vertė A. Nikžentaitis). Vilnius, 2003. 296 p.

Nesuklysimė teigdami, kad iki šiol požiūris į Vokiečių ordiną bei lietuvių kovas su kryžiuočiais prie žilojo Nemuno buvo daugeliu atvejų politizuotas ir nulemtas to meto politinės konjunktūros, į kurią buvo įtraukti ir istorikai. Dėl šios priežasties tarpukariu istorikams rūpėjo ne tik parodyti, perfrazuojant Adolfą Šapoką, lietuvių Lietuvos istorijoje, bet ir atsispirti svetimų šalių, pirmiausia Vokietijos, Lenkijos ir Rusijos istoriografijos primetamiems vertinimams, kurie lietuviams buvo nepatogūs, nemalonūs, pagaliau net įžeidžiantys. Istorikams primetus sovietinę metodologiją ir marksistinę farmacijų kaitos teoriją, praradus galimybę domėtis Lietuvos istorija kaip tokia, atsispyrimas užsienio (suprask, buržuazinės) istoriografijos tendencijoms išliko, bet neliko lietuvių Lietuvos istorijoje. Vietoj jų atsirado rusų ir lietuvių, o dar geriau – Pabaltijo tautų ir rusų draugystės nuo žilos senovės iki socialistinės pergalės leitmotyvas, žinoma, darniai įsuktas į formacijų kaitos teorijos verpetą. Tiesa, neturime užmiršti, kad vėliau atsirado vietos ir šiokioms tokioms tautinėms aspiracijoms, kurias daugeliu atvejų nulėmė to meto, t. y. sovietmečio, propagandos tikslai bei Lietuvos istorikų veiklos periferinis pobūdis: buvo leidžiama domėtis valstiečių, kaip išnaudo-

jamųjų, istorija, baltų vienybė, nukreiptos prieš vokiškuosius kryžiuočius grobikus ar kova su lenkais ir polonizacija. Šiame kontekste labai tiko ir kova su Vokiečių ordinu ir visa krikščioniškąja Europa. O kaip toji kova vyko, kas buvo jos varomosios jėgos, dažniausiai tegalime spęsti iš kelių sovietmečiu parašytų darbų: pirmiausia turime omenyje Povilo Pakarklio knygą „Kryžiuočių valstybės santvarkos bruožai“¹ ir „Lietuvių karas su kryžiuočiais“². Vėlesni korektūriniai pataisymai nuskambėdavo pristatant viduramžių Lietuvos istorijos šaltinius, tokius kaip Livonijos kronikas ar Perto Dusburgiečio kroniką. Ir tik naujausiame – Vygando Marburgiečio kronikos leidime – pabandyta atlikti lietuvių kovų su kryžiuočiais reviziją, bent jau preliminariai mėginta susieti žygių į Prūsiją ir Lietuvą kultą su Vokiečių ordino profanizmu, o pastarąjį reiškini – su kronikoje aprašomais mūšiais ir mūšeliais tarp abiejų kariaujančių šalių³ (žinoma, tai padaryta neišeinant už

¹ Pakarklis P. Kryžiuočių valstybės santvarkos bruožai. Kaunas, 1948.

² Lietuvių karas su kryžiuočiais. Vilnius, 1964.

³ Trimonienė R. Įvadas / Vygandas Marburgietis. Naujoji Prūsijos kronika (vertė – R. Jasas, įvadas – R. Trimonienė, komentarai – R. Trimonienė ir K. Gudmantas). Vilnius, 1999, p. 5–45.

aptariamojo šaltinio problematikos ribų). Iki tol dažniausiai vietos teatsirasdavo tik pastariesiems mūsų. Reikia neužmiršti ir to, kad dar neturime, anot Rimanto Jaso, mokslinės Lietuvos karo su Vokiečių ordinu istorijos⁴. Plačiau nenagrinėta ir Ordino valstybės istorija.

Šiuo atveju išskirtinė yra garsaus vokiečių medievisto Hartmuto Boockmanno Vokiečių ordinui skirta knyga, verčianti permąstyti lietuvių (ir nukariautų prūsų) santykius su Vokiečių ordinu⁵. Ji yra juo svarbesnė, kad galime susipažinti su dabartinėmis vokiečių istoriografijos tendencijomis, kurios vaduojasi iš visų trijų Reichų bei poniurnberginės Vokietijos istoriografijos gniaužtų. Nors knygos autoriui lietuvių istoriografija ir neegzistuoja, o Ordino istorija vaizduojama per vokiečių–lenkų istoriografijų disputų prizmę, monografijoje padarytos išvados, iškelti klausimai yra svarbūs ir lietuviškai istoriografijai. Jau vien ši situacija verčia pamąstyti, kokia yra šiuolaikinė lietuviškoji istoriografija, kokia jos vieta tarp kitų istoriografijų vienoje ar kitoje problematikoje. Šiuo atveju padėtis nėra paguodžianti, nes, kad ir kaip paradoksaliai skambėtų, H. Boockmannas, kalbėdamas apie kryžiuočių ir baltų tautų (pirmiausia prūsų ir lietuvių) santykius, galiausiai aprašo vokiškosios ir lenkiškosios istoriografijų kovas vertinant šiuos santykius. Šiuo atveju lenkiškoji istoriografija vokiečių istorikų akyse tampa savotiška lietuviškosios istoriografijos advokate, nes stereotipiniai lenkų istoriografijos

Vokiečių ordino vertinimai mažai kuo skiriasi nuo lietuvių istoriografijos vertinimų. Lietuviškoji istoriografija pasilieka kažkur nuošalyje, nors neretai būtent ji kelia pretenzijas tyrinėti visų baltų, taigi ir prūsų palikimą.

Neatsitiktinai prabilome apie lietuviškosios istoriografijos galimybes ir vertinimus. Pastarieji, neretai įvardijami kaip stereotipai, faktiškai išliko tokie patys kaip ir sovietmečiu ar tarpukariu: Vokiečių ordinas buvo baisiausias Lietuvos priešas, o lietuviai – kankinių tauta, kuri nuolatos nuo amžių pradžios didvyriškai kovojo su agresyviomis krikščioniškosios Europos jėgomis ir pan. Žvelgiant iš šio taško konstruojamos ne tik ir ne tiek tokios teorijos kaip baltų vienybės, bet ir grindžiamos tam tikros teisės ne tik į visų baltų palikimą, bet ir į buvusių baltų žemes, kurios, kaip žinoma nesutampa su dabartine Lietuvos teritorija. Todėl lietuviškajai istoriografijai juo yra svarbesnė H. Boockmanno atlikta istoriografinė revizija 1914, 1937–1938, 1945 metų Vokietijos ir Lenkijos sienų kaitos atžvilgiu, nesileidžiant išnaudoti Vokiečių ordino istoriją legitimuoti vienokią ar kitokią sieną Vokietijos ar Lenkijos naudai. Turėdami tai omenyje minėtą monografiją galime laikyti novatoriška ne tik vokiškosios, bet ir lietuviškosios istoriografijos kontekste. Tad, kaip siūlo H. Boockmannas, vokiečių ir lenkų istoriografijai geriausiu atveju lieka paaiškinti, kaip ir kodėl kito lenkų–vokiečių santykiai Vokiečių ordino istorijos kontekste ir kaip jie atsiliepė sienų kaitai XX amžiuje, žinoma, neapeinant socialinių santykių Ordino valstybėje. Apskritai socialinei istorijai šioje monografijoje skiriama daug dėmesio. Ir neatsitiktinai: šiuo metu vokiečių istoriografija orientuojasi į *sozialgeschichte* mokyklą.

Atrodo, kad lietuviškoji istoriografija pakankamai išnagrinėjo kryžiuočių ir lietuvių santykius, verdiktas, smerkiantis Vokiečių ordiną, jau

⁴ J. J. Jasas R. Vertėjo žodis / Ibid., p. 60.

⁵ Pirmą kartą ši knyga buvo išspausdinta Miunchene, Vokietijoje, 1981 metais: Boockmann H. Der Deutsche Orden. Zwölf Kapitel aus seiner Geschichte. München, 1981 (dar kartą perleista ten pat 1989 ir 1999 metais). Lietuviškojoje istoriografijoje ji buvo pastebėta, tačiau taip ir neįvertinta, o kai kada ir apeinama. Dažniausiai apsiribota H. Boockmanno monografijos paminėjimu istoriografinėse anotacijose arba nagrinėjant siaurą klausimą.

seniai paskelbtas, tad H. Boockmannas su savo patarimais yra pavėlavęs. Tačiau padėtis nėra tokia jau optimistinė, kaip gali pasirodyti iš pirmo žvilgsnio. Šią padėtį istoriografiškai jau pabandėme nusakyti remdamiesi tuo pačiu H. Boockmannu: Vokiečių ordino ir prūsų bei lietuvių santykiai yra nagrinėjami nedalyvaujant vieniems iš svarbiausių veikėjų – lietuviams. Kita vertus, lietuviškosios istoriografijos vertinimuose aptinkame tik subjektyvių pasisakymų (dažniausiai faktografinė prasme) apie agresyvųjį Ordiną, kuris neretai yra ištraukiamas iš bendro Europos istorinio konteksto arba bendrasis kontekstas būna įvardijamas krikščioniškosios Europos ekspansijos terminu. Šiuo atveju atskiros atvejo⁶ tyrimai lietuviškojoje istoriografijoje neturi jokių galimybių, nes ir taip jau „aišku“, kas yra kas. Ginant faktografinius išskovojimus, be abejo, neatsiranda vietos ir kitokiems metodologiniams priėjimams, kurie dažnu atveju neįmanomi be tam tikro teorinių modelių konstravimo. Padėtį sunkina ir tai, kad iki šiol daugelis istorikų Lietuvos istorijos neintegruoja į vadinamosios visuotinės istorijos įvykių verpetą, nėra vadinamųjų visuotinės istorijos tyrinėjimų.

Faktografijos vyravimas lietuviškojoje istoriografijoje nesuteikia didesnės laisvės įvairiau pažvelgti ne tik į Vokiečių ordiną, bet ir į kitas medievistikos problemas. Dėl šios priežasties „naujumo“ ieškoma (ir raginama ieškoti) dar / ar iki galo neišsemtuose faktų aruoduose, kurie patvirtintų arba paneigtų senus, jau vyraujančius teiginius. O bendrasis istoriografinis fonas lieka faktiškai nepakitęs, taigi nekinta ir istorinė savimonė. Apskritai apie istorinės savimonės pokyčius šiuo atveju negalime šnekėti. Tegalime šnekėti apie didžiojo naratyvo, arba, perfrazuo-

jant Jörną Rüseną, tam tikrus naratyvinės istorijos⁷ judesius. Bet jeigu vis dėlto norima naujai peržvelgti vieną ar kitą įsisenėjusią problemą, neužtenka apsiriboti naujų faktų paieška darant įvairių, kad tas „nauja“ ir yra tikrasis istoriografinis įdirbis, faktiškai prisidedantis, kad ir kaip paradoksaliai skambėtų, prie tolesnio didžiojo naratyvo gyvavimo.

Galbūt norėdamas to išvengti, H. Boockmannas nesiėmė rašyti „pilnos“ Vokiečių ordino istorijos, siekdamas žūtbūt ko nors neužmiršti ir viską aprašyti, kad ateinančios istorikų kartos tariamai neprikaišiotų, esą tas ar anas liko nepaliestas, apeita ar užmiršta. Beje, toks prikaišiojimas arba dažnai pamokymai, kaip vienas ar kitas autorius turėjo atseit teisingai nupasakoti vieną ar kitą problemą, neretai vyrauja šių laikų recenzijose. Iš čia išplaukia kai kurių istorikų siekis „totaliai“ aprašyti įvairius faktus ir faktelius, „įrodant“, kad tyrėjo padirbėta „iš peties“, kad atskleista tariamai galutinė tiesa, kuria kitiems belieka tik pasidžiaugti (dažnai tai įvardijama „baltųjų dėmių“ užglaistymu, po kurio, savaime aišku, nėra ką „naujo“ bepridurti). Tò negalima pasakyti apie minėtą H. Boockmanno monografiją. Atvirkščiai, autoriaus pasirinkta darbo metodika ir monografijos struktūra (Vokiečių ordino istorija nuo jo įsikūrimo Palestinoje iki Ordino sekuliarizacijos Napoleono laikais ir Prūsų karalystės įsteigimo telpa į dvyliką monografijos skyrių) leido išryškinti tam tikrus istorinius Vokiečių ordino raidos lūžius, kurie geriau nei krūva faktų parodo glūdinčias kryžiuočių–lietuvių ir prūsų santykių raidos problemas. Maža to, lūžių išryškimas leidžia kelti tam tikras hipotezes, suteikia galimybę naujoms chronologijos interpretaci-

⁶ Norkus Z. Lyginamasis metodas ir daugiopio konjunktūrinio priežastingumo problema // Aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija. 2002, nr. LII, p. 84–89.

⁷ Rüsenas J. Istorijos mokslo naratyvumas ir objektyvumas / Istorigrafija ir atvira visuomenė. Vilnius, 1998, p. 47–49.

joms, struktūrinti vieną ar kitą reiškini, įžvelgti naujus procesus. Be to, minėtoje monografijoje galime įžvelgti ir epochų nulemtus poslinkius: pavyzdžiui, luomų kovą su Ordinu nulėmė ne tik silpnėjantis Ordinas, bet ir tuo metu gimstanti naujo tipo naujųjų laikų valstybė (o tai H. Boockmannui leido prabilti apie tam tikrą gimstančią istorinę savimonę, kurią, tarp kitko, turėjo ir prūsai. O lietuviškoji istoriografija iki šiol tesugebėjo referuoti apie nuolatos išnaudojamų prūsų vargingą gyvenimą, tad mintis, kad prūsai galėjo turėti istorinę savimonę, lietuviškai istoriografijai yra svetima ar net piktybiškai pavojinga). Tad monografijoje istorinės sąmonės refleksijos ir multikauzalinis priežastingumas yra akivaizdus.

Einant šiuo keliu H. Boockmannui pavyko, atsiribojus nuo senosios vokiečių istoriografijos (išvengiant įvairių *die Ostforschung* klišių), naujai pažvelgti į Vokiečių ordiną ir jo vaidmenį rytinėse Baltijos jūros pakrantėse. Monografijoje Ordinas vaizduojamas toks, koks galėtų pakutenti ir lietuvio, pripratusio girdėti, kad ši vienuoliška valstybė tebuvo blogio įsikūnijimas Rytų Europoje, širdį. Iš tiesų autorius nesutiko su tomis Ordino daromomis blogybėmis, kurių ypač nešykštėjo XIV amžius. Bet kartu autorius ne be pagrindo pažymi, kad tos vadinamosios blogybės labiau ar mažiau buvo susijusios ir su to meto Europos ekonominėmis, politinėmis, pagaliau ir kultūrinėmis realijomis. Istorikui, prisiemusiam teisėjo funkcijas, perskaičius minėtą monografiją taip ir lieka neaišku, ką reikėtų bausti dėl karo su lietuviais ar prūsais – Vokiečių ordiną ar visą krikščioniškąją Europą, o mintis, kad galbūt kažkur suklydo ir lietuviai, lieka svetima. Norime pasakyti, kad neretai lietuviškoji istoriografija kaltina visus už tariamas ar tikras lietuvių nesėkmes, bet, vos tik pabandoma gilintis į to meto politinę-socialinę ar kultūrinę lietuvių veiklos situaciją, tuojau pradeda-

ma šaukti, kad yra juodinama Lietuvos istorija ir raginama grįžti prie visagalio fakto kulto. O jeigu tie faktai yra nepalankūs, tuomet jie yra apskelbiami netikrais, suklastotais, svetimųjų užrašytais. Šiuo atveju H. Boockmannas bent jau parodė pastangas pakilti aukščiau faktų ir, įžvelgęs tam tikrus procesus, atskleisti, kaip ir kur link judėjo Vokiečių ordinas, tarkime, nuo Žalgirio mūšio iki Prūsų kunigaikštijos įkūrimo XVI amžiuje, arba kaip buvo tampama laisvaisiais Vokiečių ordino valstybės gyventojais pradedant Christburgo taikos sutartimi ir baigiant luomų sukilimu XV amžiuje. Lietuviškojoje istoriografijoje mintis, kad Pamedės teisyne buvo ir prūsų laimėjimas, o ne tik žiaurių nukariautojų primesta vokiškoji teisė, bus įvardijama kaip šventvagystė. Jei taip, tai ir H. Boockmannas turėtų būti įvardijamas vienu iš šventvagių... kuris nepritarė Ordino piktadaryboms.

Kaip minėta, monografija yra suskirstyta į dvylika skyrių (be įvado). Galbūt veikiamas tradicijų, autorius ne be pagrindo Ordino istoriją pradėjo nuo šios vienuoliškosios riterijos atsiradimo šv. Žemėje, t. y. baigiantis Kryžiaus karų epochai. Ypač svarbus yra antrasis monografijos skyrius, skirtas Ordino įsitvirtinimui imperijos (Vokietijos) žemėse. Neretai dažnas lietuvis žino, kada ir kaip Vokiečių ordinas atsikraustė į Rytų Baltijos jūros pakraščius, bet koks buvo tas Ordinas imperijoje, kaip jis augo, kokia buvo jo ekonominė, socialinė bazė, kokie socialiniai sluoksniai stėjo tarnystėn ir kokia buvo vidinė Ordino struktūra, taip ir lieka neaišku. Išties Ordino būta ne tik Prūsijoje, kurios nukariavimo istorija yra pateikta monografijos trečiajame ir ketvirtajame skyriuose, bet ir daugelyje to meto imperijos žemių. Jau vien dėl šios priežasties parašyti vientisą ir tolygią Vokiečių ordino istoriją yra be galo sudėtinga. Juk reiškiniai, kurie vyko, pavyzdžiui, Viurcburgo kėnėdos žemėse, nebuvo tapatūs reiškiniais, vyku-

siems Ordino nukariautose prūsų teritorijose. Kita vertus, reiškiniai, kurie vyko ir imperijoje, ir apskritai visame krikščioniškajame pasaulyje, anksčiau ar vėliau palietė ir Vokiečių ordiną. Tai ypač akivaizdu, kai autorius imasi nagrinėti vadinamųjų luomų bylą (dešimtas skyrius), kuri savo ruožtu siejasi su būsima Ordino valstybės sekuliarizacija (vienuoliktasis skyrius). Nemažai dėmesio H. Boockmannas skiria ir riterijos trubadūrų kultūrai, XIV amžiaus riterio gyvenimo realijoms, kai kova su nekrikštais yra spalvinama ne tiek apokaliptinėmis, kiek to meto gyvenimo būdo spalvomis (septintasis skyrius). Aptarus Ordino valstybės karo su pagonimis (ir ne tik jais) pobūdį, autoriui nebuvo sunku pereiti prie Lietuvos–Lenkijos unijos sudarymo, kuri daugeliu atvejų nulėmė Vokiečių ordino nesėkmę Žalgirio (Tanenbergo) laukuose (aštuntasis skyrius). Kadangi Ordino valstybės žlugimo Žalgirio mūšis nenulėmė (veikiausiai tik pagreitino), H. Boockmannas žlugimo priežasčių ieškojo vidinėje Vokiečių ordino valstybės sąrangoje (devintasis, dešimtas skyriai). Tam tikrą tęstinumą Ordino valstybė įgavo įvykdžius sekuliarizaciją ir įsitvirtinus valdančiajai Hohencolernų dinastijai. Bet, kaip parodė pasakutinis skyrius, šis tęstinumas ne visada turėjo valstybinės politikos prerogatyvų, neretai tai lemdavo to meto konjunktūra. Neužmirškime ir to, kad pretenzijas į Vokiečių ordino valstybės palikimą reiškė ir išlikę didieji magistrai, kurie nepripažino Hohencolernų įvykdytos sekuliarizacijos. Bene įdomiausias yra penktasis

monografijos skyrius, kalbantis apie naująjį Prūsijos apgyvendinimą, kolonistų ir vietos gyventojų santykius, miestų atsiradimą Vokiečių ordino valstybėje, tapimo miestiečiais peripetijas. H. Boockmannas negailestingai laužo įsisenėjusius stereotipus, esą kolonizaciją į Rytus nulėmė netelpanti savo žemėse gausinga vokiečių tauta. Autorius parodė, kaip atsikėlėliai į Brandenburgą ir kitas Vokietijos pasienio sritis ėmė toliau keltis ir į Vokiečių ordino valstybės žemes, neužmiršdamas pažymėti, kad įsisavinant naujas žemes bei kuriant miestus dalyvavo ir vietos gyventojai, šiuo atveju ir prūsai. Nors iš pradžių vietos gyventojai dėl suprantamų priežasčių neturėjo daug teisių, tačiau šios teisės nuolatos didėjo. Anot H. Boockmanno, įvairiausiai asimiliaciniai procesai, dėl kurių buvo galima etninė ir socialinė įvairių grupių sąveika, nulėmė prūsų tautos išnykimą. Tai, kad ši sąveika buvo įmanoma ir nors Vokiečių ordino valstybė bandė dirbtinai jos išvengti, bet neišvengė, yra vienas iš svarbiausių monografijos pastebėjimų. Tad draudimai prūsams ar lenkams, apie kuriuos taip priekaištingai šnekėjo P. Pakarklis, buvo nukreipti prieš tą sąveiką, kuri pradždė nelaimingus prūsus...

Taigi H. Boockmanno monografija verčia ne tik permąstyti lietuvių santykius su Vokiečių ordinu, naujai pažvelgti į Ordino vykdytas funkcijas ir struktūrą, bet ir diskutuoti dėl vienokio ar kitokio metodologinio problemų sprendimo būdo, dėl lietuviškosios istoriografijos tolesnės raidos bei perspektyvos. Tai pirmiausia ir buvo norima pabrėžti.

Marius Ščavinskas